

DISKUSE

K problematice odborné psychologické terminologie¹⁾

OLGA KOLAŘÍKOVÁ
Psychologická laboratoř ČSAV, Brno

ÚVOD

Psychologové nevěnovali doposud mnoho pozornosti otázkám terminologie svého oboru; práce, ve kterých se o nich pojednává explicitě, jsou nepočtené. Stává se však poměrně často, že na okraji různých psychologických témat se vynořuje také terminologická problematika a bývá tak či onak řešena. Různé způsoby přístupu k jejím dílčím otázkám se tedy realizují více či méně živelně; pokud se takto dosahuje skutečných přínosů, mají v každém případě ráz jakýchsi „vedlejších produktů“.

Tuto situaci sotva můžeme pokládat za uspokojivou. Z mnoha důvodů je zapotřebí, abychom se naučili pohlížet na otázky odborné psychologické terminologie jako na jedno z důležitých témat toho oboru, ve kterém se uplatňujeme. Psychologické vědy se rozvíjejí v současné době rychle a mnohostranně; realizuje se to nejenom ve sféře výzkumu základního a aplikovaného, ale také — a nikoli nevýznamně — prostřednictvím profesionálního uplatnění psychologů v rozmanitých a stále dalších úsecích společenské praxe. Tento rozvoj má mnoho důsledků a přináší mnoho problémů. Kromě jiného se ukazuje, že je naléhavě zapotřebí věnovat speciální pozornost tomu odbornému terminologickému inventáři, který se v jeho průběhu vytváří, kterého dnešní psychologové využívají a

k jehož podobě i modifikacím různými způsoby přispívají.

Očividně tu nevystačíme s uplatněním pouze těch — byť důležitých — hledisek, která vedou k osvětlení obecných otázek vědecké terminologie. Jakožto východiskům přístupu ke speciální problematice psychologické terminologie jim věnoval u nás pozornost J. Švancara (1975). Přehled témat této speciální problematiky vypracovala již před časem rumunská psycholožka T. Slama-Cazacu (1969); čtenáře, zajímajícího se o takový přehled, odkazujeme na její článek.

Cíl této studie je jiný; budeme se v ní zabývat jen několika dílčími tématy zmíněného problémového okruhu. Povšimneme si otázek kontaktů mezi odbornou psychologickou terminologií a slovní zásobou hovorového jazyka, otázek tak zvaných psychologických homonym a problematiky různojazyčné terminologické ekvivalence, naskýtající se v souvislosti s mezinárodním charakterem současné vědy.

Studie je inspirována okolností, že při hlavním výboru Československé psychologické společnosti byla před časem zřízena komise pro otázky psychologické terminologie. V závěru chceme věnovat pozornost nejen tomuto faktu, ale také dalším aktuálním možnostem realizace řešení terminologické problematiky v podmínkách naší současné psychologie.

PSYCHOLOGICKÁ TERMINOLOGIE A PŘEDVĚDECKÝ JAZYK

Určitá míra kontaktu mezi terminologií jednotlivého vědního oboru a slovní zásobou toho jazyka, kterým denně hovoříme (něm. Alltagssprache, resp. Umgangssprache) je běžný jev; nacházíme ji v okruhu věd přírodních, lékařských, zemědělských, technických aj. Tyto kontakty nemusí vést k obtížím, pokud uvedené vědní obory vyty-

¹⁾ Ve zkráceném znění předneseno na V. sjezdu československých psychologů, Brno, prosinec 1980.

čují dostatečně ostrou hranici mezi zkušeností předvědeckou a vědeckou a pokud se orientují jednoznačně ve směru druhé z nich.

Tato orientace nemá prozatím v některých úsecích současné psychologie dost zřetelnou převahu. A. Brunner (1977) vyslovil názor, že rozsáhlý materiál předvědecké zkušenosti, kterým psychologie disponuje, znamená pro ni někdy přednost, jindy však spíše osudnou okolnost. Využívání předvědecké zkušenosti totiž nejednou vede k tomu, že psychologie se zatěžuje předpoklady, které jsou málo odůvodněné a které nadto nelze příliš snadno identifikovat a reprodukovat.

Soudíme, že nebezpečí tohoto druhu není v některých případech příliš velké. Týká se to především termínů pro základní konstrukty, s nimiž pracuje obecná psychologie. Termíny paměť, zapamatování, zapominání, vnímání, představa, pozornost, myšlení, cit, zájem, postoj a další se budou vždycky vyskytovat ve zmíněné již „Alltags-sprache“, kde se jich bude užívat v neoborné řečové komunikaci s významy málo upřesněnými, ale pro účely této komunikace zcela postačujícími. Ostatně jich takto používá i psycholog ve svém každodenním, neprofesionálním životě; také on si to či ono „naprosto nedovede představit“, také on si něco „pamatuje zcela přesně“, má o něco „velký zájem“ atd. Ovšem pokud psycholog užívá uvedených termínů v okruhu své profese, nepřikládá jim tyto hovorové významy, naopak zachází s nimi jako s odbornými termíny. A právě okolnost, že tyto termíny mají – kromě případných jiných – odborné významy, indikuje jejich zařazení do hesláře psychologického slovníku.

Jsou však i další případy, kdy kontakty s předvědeckou slovní zásobou nevedou ke komplikacím. Máme na mysli termíny, které pronikly z hovorové řeči do odborného jazyka psycho-

logických věd s přesně vymezenými, operacionalizovanými významy; pokud psychologové s nimi pracují, přikládají jim pouze tyto významy a žádné jiné. Takový přístup je ostatně také podporován okolností, že v mnoha případech termín tohoto druhu se přebírá bez překladu z toho jazyka, jímž byla formulována teorie k němu se vztahující. Je tomu tak např. v případě ruského termínu ustanovka, německého termínu Gestalt, anglických termínů cue, tapping, brain storming, imprinting, insight aj. Ovšem v některých případech termíny tohoto druhu se překládají; český psycholog si přeloží anglické anchor a bude hovořit z experimentálního aspektu o kotvovém podnětu, kotvovém účinku aj.

Vyskytují se však také takové úseky psychologických věd, kde kontakty mezi odbornou terminologií a hovorovým jazykem vedou k různým problémům. Zejména je tomu tak v psychologii osobnosti, která, jak říká A. Brunner (1977), dospívala v průběhu svých raných stadií ke svému předmětu velmi často právě přes médium řeči. Typickým případem tohoto rázu je problematika osobnostních vlastností; u ní se teď poněkud pozdržíme.

Neoborný jazyk nabízí velké množství termínů pro označování osobnostních vlastností. Tyto termíny pronikaly a dosud pronikají způsoby příliš málo kontrolovanými i do sféry vědecké psychologie. Vyskytují se směry psychologie osobnosti, které v tom spatřují okolnost spíše příznivou než problematickou; je tomu tak zejména v duchovědně orientované charakterologii. L. Klages (1948) spatřuje v jazyku „zdroj vědy o charakteru“, protože jazyk „implikuje také systém popisu osobnosti“. Ph. Lersch (1970) zdůrazňuje význam „předvědecké slovní zásoby“; doporučuje ji za východisko bádání o osobnosti, „protože její psychologická paleta je mnohem obsažnější než ta,

kterou má k dispozici vědecká psychologie“. Také u nás byl v jedné diskusi vysloven názor, že psychologie by měla při řešení otázek osobnostních vlastností „více využívat bohatství jazyka“.

Požadavky tohoto rázu se mohou jevit z povrchního pohledu jako velmi plauzibilní; nicméně některé okolnosti je nepodporují. Jsou to okolnosti dvojího rázu, což se pokusíme objasnit.

Je běžné charakterizovat lidi s použitím termínů jako svědomitý, agresivní, plachý, ctižádostivý, energický, shovívavý, egoistický, statečný a dalších; jejich významy se zdají být každému srozumitelné. Nacházíme takové termíny i v psychologických metodikách jakožto položky nebo části obsahů položek různých dotazníků, inventářů či ratingů. Různí psychologové však v průběhu posledních dvou desetiletí konstatovali, že nemáme k dispozici žádné definice těchto pojmů, žádné obecně akceptované interpretace jejich významů (viz Kovalev, 1965; Meili, 1971; Jüttemann, 1972; Herrmann, 1973 aj.). Zejména Th. Herrmann poukázal velmi výstižně na subjektivní a situační ráz významů, přikládaných těmto termínům při jejich používání v každodenní mezilidské komunikaci, tedy např. v rozhovoru dvou osob o osobě třetí. Ostatně problematičnost takových charakteristik je možné potvrdit i na základě některých výzkumných výsledků.

Ve spolupráci s 38 psychology-experty byly pokusně definovány některé osobnostní vlastnosti prostřednictvím výčtů jim odpovídajících způsobů chování; je zřejmé, že výběr těchto behaviorálních konkretizací byl svěřen pracovníkům, kteří jsou pro výkony tohoto druhu maximálně kvalifikovaní. Pokusné osoby pak posuzovaly jedince, které dobře znaly, vzhledem k těmto vlastnostem, prezentovaným jednak v obvyklé adjektivní (ne-definované) formě, jednak ve formě vět popisujících způsoby chování (forma definovaná). Signifikantní korelace dat, získaných oběma formami prezentace, se po-

hybovaly u jednotlivých vlastností většinou kolem 0,50. Tyto výsledky indikovaly určitou blízkost, ale zdaleka ne ekvivalenci obou forem prezentace jednotlivé osobnostní vlastnosti (viz Kolaříková, 1980).

Kritika zdůrazňování jazykových východisek výzkumu osobnostních vlastností byla ostatně vyslovena již mnohem dříve. I. Lorge v roce 1935 vytýkal charakterologům, že pořizují inventáře osobnostních vlastností bez uplatnění odborných psychologických kritérií, resp. že zdůrazňováním jazyka jakožto „zdroje duševědy“ osobnostní vlastnosti vlastně sami vytvářejí ve smyslu biblického „fiat“. Ostatně dokonce i L. Klages (1948) přes své zdůrazňování jazyka jako zdroje charakterologické teorie varuje před přílišnou závislostí na jeho „pokynech“.

Druhá skutečnost, nepřipouštějící přeceňování významu jazykových zřetelů v okruhu problematiky osobnostních vlastností, souvisí se zvláštnostmi slovní zásoby jednotlivých jazyků. Je pravda, že jazyky jsou většinou „bohaté“, pokud jde o množství termínů pro označení osobnostních vlastností; na druhé straně však slovní zásoba dvou či více jazyků se zpravidla vyznačuje v tomto směru různými rozdíly. Jinak řečeno, jednotlivé jazyky nenabízejí vždy sto-percentní ekvivalenty pro adjektiva či substantiva rázu osobnostních vlastností. Např. významovou diferenciací osobnostních charakteristik heiter a lustig, které Ph. Lersch (1970) věnoval tolik pozornosti, sotva můžeme převést do českého kontextu s příliš velkou přesností. Německé „konfliktreich“ a české „konfliktotvorný“ není významově jedno a totéž, právě tak jako německé „kontaktvoll“ a české „družný“, přičemž sotva se nabízí pro německý termín jiný český ekvivalent než právě tento. Je otázkou, jaké jsou české ekvivalenty německých osobnostních charakteristik einfühlsam, hu-

morvoll, einfallsreich a mnoha dalších. Tato obtíž však vyvstává i pro převody v opačném směru a ovšem vyskytuje se také vzhledem k jiným jazykům. Setkal se s ní např. K. Kreppner (1969), když za účelem experimentů a za pomoci jazykových expertů prováděl přetlumočení Aschova seznamu osobnostních charakteristik z angličtiny do němčiny. U nás mohl na tyto obtíže narazit každý, kdo se např. pokoušel o adekvátní přetlumočení termínů pro Cattellovy tzv. povrchové rysy.

Pro teorii osobnostních vlastností není tedy zřetel ke slovní nabídce příslušných charakteristik východiskem příliš perspektivním; naopak vede spíše k zamlžení postulované hranice mezi předvědeckou a vědeckou zkušeností. Využívání předvědecké zkušenosti v psychologii nelze jistě paušálně odmítat; nicméně zůstává předvědeckou a je třeba takto na ni pohlížet.

Jinde (Kolaříková, 1977, 1980) jsme si již všimli okolnosti, že současná psychologie disponuje také osobnostními vlastnostmi jiného původu; přesněji řečeno, „vypracovala“ některé osobnostní vlastnosti, a to tak, že je můžeme pokládat za definované. Příkladem jsou vlastnosti vyvozené faktorovou analýzou; jsou definované dokonce operacionálně, přičemž jazyku tu připadá pouze pojmenovací funkce. Může jít o pojmenování umělé, jako je tomu u některých faktorů Cattellových; jindy se názvy faktorů přejímají naopak z běžné jazykové slovní zásoby (např. Levandovskij, 1970). V tomto druhém případě termíny z „Alltagssprache“ nabývají rázu odborných termínů. Za těchto okolností nastává situace, kdy termín rázu osobnostní vlastnosti je i není odborným psychologickým termínem; pokud jím však je, je tomu tak jen proto, že vedle neupřesněného významu v „Alltagssprache“ se mu při-

kládá v psychologickém kontextu také přesně vymezený odborný význam.

Nemá tím být řečeno, že za definované by měly být pokládány jen osobnostní vlastnosti reprezentované extrahovanými faktory. Nabízejí se i jiné způsoby definování vlastností, např. formou behaviorálních konkretizací jejich pojmových úrovní (viz Kolaříková, 1980). V žádném případě však terminologická stránka sama o sobě neindikuje definovanost či nedefinovanost osobnostní vlastnosti, neindikuje, zda jde či nejde o odborný psychologický pojem. Je tomu tedy v případě osobnostních vlastností obdobně jako v případech jiných psychologických konstruktů (představa, zájem aj.), o kterých jsme se již shora zmínili.

Mohli bychom patrně rozšířit tyto terminologické aspekty problematiky osobnostních vlastností na celý okruh psychologie osobnosti. Zcela jistě není cílem odlišit její terminologii za každou cenu od té, kterou disponuje „Alltagssprache“; na druhé straně však termíny „Alltagssprache“, používané v odborném psychologickém kontextu, musí nutně nabýt vymezených významů. Podle Th. Herrmanna (1976) empirický výzkum osobnosti se sice neopírá o „moudrost řeči“ (termín Lerschův) při určování svých konstruktů, ale nicméně nejednou využívá běžného jazyka při jejich pojmenování; tento postup má své výhody i svá nebezpečí. K výhodám patří okolnost, že používání obvyklých termínů slouží ekonomii paměti i dorozumění. Herrmann konstatuje, že pojmenujeme-li jeden konstrukt „úzkost“ a druhý „poctivost“, budeme s nimi snadněji zacházet a naopak méně snadno je navzájem zaměníme, než kdybychom je označili např. jako „symbol 17“ a „symbol 32“. Na druhé straně je tu ovšem skutečnost, že jsme nakloněni přikládat těmto a jiným termínům tohoto rázu „konstruktově nespecifické vedlejší význa-

my“; vždyť, jak říká Herrmann, „na slovech se nepozná, zda se jich užívá jako specifických konstruktů či hovorově“.

Naznačili jsme zde některá úskalí kontaktů odborné psychologické terminologie s předvědeckou slovní zásobou. Pokud vědecká psychologie čerpá své termíny z „Alltagssprache“, dochází k situacím, kdy totéž slovo reprezentuje dvoji, značně odlišný, významový kontext: jeden odpovídá nejednoznačnosti a nestálosti významu slov v „Alltagssprache“ (Herrmann, 1976), zatímco v okruhu druhého totéž slovo by mělo být „explicitně dohodnutým predikátem vysokého stupně přesnosti“ (Švancara, 1975). Toto významové rozmezí skýtá nepochybně různé nesnáze; nicméně je, jak se zdá, nezáviděníhodným úkolem psychologů, aby se na něm orientovali s přehledem i důsledností.

OTÁZKY TZV. HOMONYM V PSYCHOLOGICKÉ TERMINOLOGII

Požadavek významové přesnosti odborných psychologických termínů naráží také na nesnáze jiného rázu. Je skutečností, že v okruhu současné psychologie mají některé odborné termíny různé významové odstíny, a to v souvislosti s různými teoretickými kontexty, ve kterých se jich používá. Více či méně jde tedy o otázku psychologických homonym.

Jestliže Th. Herrmann (1976) uvádí, že počet definic osobnosti je závislý na počtu teorií osobnosti, nevyjadřuje tím skutečnost, která by platila právě jen vzhledem k tématu „osobnost“. Víme, že psychologie 20. století se vyznačuje množstvím teoreticko-metodologických koncepcí; pokud se užívá některého termínu v okruhu dvou či více koncepcí, nabývá tam zpravidla více či méně se odlišujících významových odstínů. Tato významová varia-

bilita se vyskytuje jednak u obecněji používaných termínů, které jsou vedle toho i termíny psychologickými, jednak u těch, které jsou speciálně psychologické.

Příkladem termínu obecněji používaného a přitom aktuálního také v odborném jazyku současné psychologie může být „interakce“. Setkáváme se s ním v různých teoretických souvislostech; třebaže mu vždycky zůstává určitý základní význam součinnosti či vzájemného působení, nabývá zpravidla ještě dalších, specifikovaných významových odstínů. Nejblíže je svému základnímu významu, jestliže se uplatňuje ve smyslu explikativního konstruktů, např. vzhledem k předpokládanému spoluúčinkování dědičnosti a prostředí při vývoji osobnosti, a ve smyslu konstruktů deskriptivního vzhledem k určité stránce mezilidského kontaktu, specifikovaného např. jako interakce v dyádě, interakce matka–dítě, interakce v psychoterapeutické skupině aj. S termínem interakce se však setkáváme od šedesátých let také ve smyslu klíčového pojmu tzv. interakcionistické psychologie, reprezentované např. sborníkem z roku 1976, jehož editory byli N. S. Endler a D. Magnusson. Základní teze tohoto směru zní: chování je interakce osoby a situace. Na první pohled by se mohlo zdát, že termín interakce tu má jen svůj základní význam. Ale není tomu tak; v tomto případě poukazuje k pojmu reprezentujícímu speciální teoreticko-metodologickou koncepci s poměrně rozsáhlým zázemím experimentálních výsledků. Nezapomeňme ovšem, že jako interakční bývá označován také lewinovský model osobnosti (viz Montmollinová, 1965), jehož východiskem je však teoretická koncepce značně rozdílná od té, ke které se hlásí právě zmíněná interakcionistická psychologie. Navíc je tu pak u nás ještě O. Mikšíkova (1980) „interakční koncepce osobnosti“, která

se nezařazuje do kontextu ani interakcionistického, ani lewinovského.

Je tedy zřejmé, že adekvátně zpracované heslo „interakce“ v psychologickém výkladovém slovníku by mělo obsahovat vyčerpávající množství významových odstínů tohoto termínu. Bohužel tomu tak obvykle není, výklady významu zmíněného hesla bývají značně insuficientní; přesvědčíme se o tom, jestliže nahlédneme do slovníku F. Dorschova (1970), do psychologického lexikonu trojice autorů W. Arnold, H. J. Eysenck, R. Meili (1973) či jinam.

Např. Dreverův slovník rozumí interakcionismem pouze jeden ze způsobů řešení tzv. psychofyzického problému. O interakcionismu ve smyslu shora zmíněné interakcionistické psychologie nenacházíme v jeho vydání z roku 1973 ani zmínku; právě tak se tu opomíjí značně starší interakční model lewinovský.

Z termínů speciálně psychologických, vyznačujících se určitou variabilitou významových odstínů, uvedeme několik příkladů. Patří k nim nepochybně termín „impulzivita“, jehož jednotlivé významové varianty jsou dosti rozdílné. Užívá se ho s určitým významovým odstínem v psychopatologii; poměrně jiného však nabývá v souvislosti s Eysenckovým dvoufaktorovým modelem (impulzivita je tu jeden z primárních faktorů, z nichž byla extrahována extraverteze jakožto faktor druhého řádu) a opět dalšího v souvislosti s V. G. Norakidzeho (1966) teorií typů osobnosti, určovaných se zřetelem ke způsobům vypracovávání tzv. fixované ustanovky. Jiným příkladem může být termín „cholerický temperament“, s nímž se setkáváme v různých teoretickometodologických kontextech; kdybychom chtěli na něj pohlížet jako na pojem, shledali bychom, že nemá jen jedinou definici. O cholerickém temperamentu můžeme hovořit z aspektu hippokratovsko-galénovské teorie tělesných šťáv, z pozic pavlovovské teo-

rie typů vyšší nervové činnosti, z aspektu Heymansovy-Wiersmovy typologické teorie (a na ni později navázavši francouzské charakterologie) a posléze v souvislosti s interpretací kvadrantů Eysenckova kruhového modelu, který je propracovanější variantou známého dvoufaktorového schématu; není vyloučeno, že by se našly ještě další významové odstíny tohoto termínu, resp. že psychologie je časem přinese. Konečně uvedme ještě jeden příklad, totiž termín „extraverteze“; také jeho významové odstíny vykazují variabilitu v závislosti na různých koncepcích. V okruhu Jungovy teorie typů osobnosti je extraverteze jeden z „mechanismů“ osobnosti, určený orientací libida k vnějšímu světu, z aspektu faktorových modelů Cattella a Eysencka je extraverteze faktor druhého řádu, extrahovaný však v jednom i druhém případě z rozdílných výchozích dat, Simonov (viz Merlin, 1970) definuje extravertzi výhradně na úrovni neurofyziologické, nikoliv psychologické. Také je ovšem rozdíl mezi cyklotýmií Kretschmerovou a Cattellovou, protože každá z nich je pojmem z jiného teoreticko-metodologického okruhu. A nebyla by jistě nouze ani o další příklady.

Skutečnosti tohoto rázu jsou ovšem důležité především vzhledem k psychologickému slovníku explikativnímu; nicméně představují také jednu stránku terminologické problematiky současné psychologie. Bývá vytyčován obecný požadavek, aby pojmy odborného jazyka každého vědního oboru byly definované; má se jim takto dostat významů nejen přesných, ale také jednoznačných. V psychologických vědách a zejména v psychologii osobnosti realizace tohoto požadavku však naráží na skutečnost, že jeden termín tu má případně několik významových odstínů, odpovídajících různým teoretickým kontextům, resp. že týž termín vlastně

reprezentuje několik odborných pojmů. Nelze dát stručnou a přitom jednoznačnou, resp. „správnou“ odpověď na otázku, co je extravert, co je cholerický temperament aj.; definice každého z těchto pojmů není pouze jediná.

Vypracování psychologického explikativního slovníku se ovšem těmito skutečnostmi velmi znesnadňuje; přesněji řečeno, musí se vyrovnávat se speciálními okolnostmi a obtížemi, stává se mimořádně náročným úkolem. Autorový kolektiv, které by se ho ujal a který by se chtěl vyhnout zmíněným již nedostatkům současných slovníků, musil by kromě jiného velmi důsledně respektovat skutečnost, že některé odborné psychologické termíny jsou vlastně více či méně výrazná homonyma.

PSYCHOLOGICKÁ
TERMINOLOGIE
A MEZINÁRODNÍ
CHARAKTER SOUČASNÉ
VĚDY

Vědecké teorie i jejich jednotlivé dílčí koncepce jsou formulovány ve svém původním znění vždy v nějakém jazyku; tato skutečnost je určitým způsobem poznamenává, resp. navozuje různé důsledky. Do popředí naléhavě vystupuje otázka různojazyčné terminologické ekvivalence, aktualizovaná zejména mezinárodním charakterem současné vědy. Z mnoha problémů, které se tu naskýtají, si povšimneme jen některých.

Zmínili jsme se již shora o psychologických termínech, které se zpravidla nepřekládají a uvádějí se v původním znění i v jinojazyčném kontextu. Tyto případy nepředstavují jednotnou skupinu, naopak jsou očividně dvojího druhu.

Současná psychologie upouští od překladu v případech některých speciálních konstruktů nebo v případech některých pojmů, reprezentujících určitou teoretickou koncepcí či směr. Ta-

kovým speciálním konstruktem je např. pojem „drive“ C. L. Hulla (1943). Užití anglického termínu i v jinojazyčném kontextu, pojednávajícím o příslušné problematice, je očividně velmi funkční; zvýrazňuje se jím okolnost, že jde vysloveně o pojem Hullův. Jinojazyčné ekvivalenty, tedy české „pud“, německé „Trieb“, francouzské „pulsion“ nenaznačují tento teoretický kontext tak jednoznačně; také se nelze opřít o nějakou výslovnou dohodu o ekvivalencích Hullova „drive“ v jiných jazycích. Podobnými příklady jsou imprinting, insight, ustanovka, Gestalt aj.

Ve všech těchto případech jde o psychologické pojmy, vyjádřené s použitím termínů zpravidla nepřekládaných v zásadě však přeložitelných. Přitom s překladem jakožto takovým není spojeno nebezpečí podstatnější významové deformace. Příznačná je tu také okolnost, že teorie, tvořící pozadí dotyčného konstruktů, není nikdy nezbytně spojená s termínem toho jazyka, jímž byla po prvé formulována. Přeložíme-li termín ustanovka jako zaměřenost, může ovšem dojít v prvním okamžiku mezi psychology k nedorozumění, pokud některý z nich neví, že je míněn jeho význam v kontextu gruzínské teorie; ale užití přeloženého termínu není na závadu pochopení této teorie, resp. nepřekáží její věrné reprodukci.

Případy tohoto rázu bychom však neměli zaměňovat s jinými. V okruhu duchovědné charakterologie či personalistické psychologie se nejednou setkáváme s pojmy, které plní funkci jakýchsi nosných pilířů jejich dílčích koncepcí a které jsou vyjádřeny např. s použitím termínů Dasein, Sosein, In-sich-Sein, Für-sich-Sein, Über-sich-hinaus-Sein, Ent-Ichung, Ver-Ichung aj. Můžeme se ovšem snažit o přeložení takových termínů do jiných jazyků; ale překlad bude patrně zdařilý vždy jen více či méně, protože tyto termíny, tvořené ad hoc, jsou příliš vázané na

podmínky, poskytované právě německým jazykem. V každém případě překladem ubude funkčnosti takových termínů vzhledem k té koncepci, které mají sloužit. Je tedy patrně spíše nasnadě od překladu upustit a uvádět takové termíny i v jinojazyčném kontextu v jejich původním znění.

Máme spatřovat v této obtížné transponovatelnosti do jiných jazyků doklad insuficience jejich slovní zásoby ve srovnání s němčinou? Nebo je tomu spíše tak, že obtíže přetlumočení indikují přílišnou závislost teorie na podmínkách poskytovaných určitým jazykem a nebezpečí jejího zhroucení mimo jeho kontext? Nebudeme se pokoušet o nalezení odpovědi na tyto otázky, protože bychom tím očividně překračovali rámec svého tématu. Nicméně se zdá, že teorie, která se váže příliš úzce na možnosti a zvláštnosti tvoření nových termínů v okruhu jednoho určitého jazyka, není vědeckou teorií v pravém slova smyslu.

Nebudeme uvádět další příklady tohoto rázu, ač se jich nabízí dost. Sotva bude plně převoditelný do jiných jazyků bez určitého významového deficitu H. Thomaeho (1968) výčet vztahových osobnostních vlastností: *gemütsreich*, *gemütsvoll*, *gemütsflach*, *gemütsindifferent*, *gemütsstumpf*, *gemütsarm*: totiž lze říci o A. Welleskové (1966) čtveřici termínů pro aspekty tzv. charakterového jádra: *Gemüt*, *Gewissen*, *Geschmack*, *Gespür*.

Nicméně se ještě pozdržíme u otázky využívání možností ani ne tak terminologických jako spíše tvaroslovných. Psychologové jich někdy využívají při různých diferenciacích, aniž přihlížejí ke skutečnosti, že tyto možnosti jsou případně specifické jen pro některý jazyk. Příklad to osvětlí. V jedné studii z nedávných let se provádí významové rozlišení mezi termíny *normálnost* a *abnormálnost* na jedné straně a mezi termíny *normalita* a *abnormalita* na straně druhé; autor vymezuje, co by se mělo rozumět termíny, zakončenými *-ost*, a co by se mělo rozumět těmi, které mají koncovku *-ita*. Zcela se tu odhlíží od skutečnosti, že *-ost* prostě imituje jednu z poměrně častých koncovek českých feminin, zatímco *-ita* je česká va-

rianta latinské koncovky *-itas*, nabývající různých tvarů v jazycích románských či germánských (např. ve francouzštině *-ité*, v němčině *-ität*, v angličtině *-ity*). Čeština někdy disponuje duplicitou koncovek; to je právě případ *normálnosti* a *normality*. V jiných jazycích však taková duplicita zpravidla není; proto významová diferenciacie *normálnosti* a *normality* a rovněž ovšem *abnormálnosti* a *abnormality* není převoditelná do jinojazyčného kontextu. Ostatně autor sám narazil na umělost své klasifikace, jestliže byl nucen konstatovat, že adjektivní forma pro *normálnost* i *normalitu* je vždy jen jediná, totiž „normální“, pro *abnormálnost* i *abnormalitu* jen „abnormální“. Právě tak naznačované významové rozlišení adjektiv *abnormální* a *abnormní* se může uplatnit kromě češtiny snad ještě v němčině, ale nelze je paušálně transponovat do všech světových jazyků.

Otázky různojazyčné ekvivalence odborných psychologických termínů jsou velmi složité; narážíme tu na mnoho dílčích problémů. Jako příklad může posloužit termín „chování“, který má v němčině tři ekvivalenty (*Verhalten*, *Benehmen*, *Betragen*) a ve francouzštině dva (*comportement*, *conduite*). Německé termíny nelze ovšem pokládat za navzájem významově zcela ekvivalentní a francouzské rovněž ne; některé z nich označují chování v obecném smyslu, jiné spíše jen chování specificky lidské. Nicméně v 3. svazku tříjazyčného psychologického slovníku, jehož vydavateli jsou C. J. Duijker a M. J. van Rijswijk (1975), nacházíme všechny tři německé termíny jako samostatná hesla, přičemž jejich francouzské ekvivalenty poskytují poměrně složitý obraz; k rozlišení chování v obecném smyslu a chování specificky lidského se tu nepřihlíží s velkou důsledností. Ostatně nesnáze poněkud jiného rázu, pokud jde o ekvivalenci termínu *chování*, se vyskytují také vzhledem k ruštině. Netýkají se ovšem jeho substantivní formy, která zní *поведение*. Ruština však umožňuje tvořit od tohoto substantiva adjektivum,

totiž poveděněeskij; v současných rusky psaných psychologických textech se s ním běžně setkáváme. Čeština však pro termín chování adjektivní formu nenabízí; musíme se tedy patrně uchýlovat k méně plauzibilnímu termínu behaviorální, který však bezděčně evokuje nezamýšlenou souvislost s behaviorismem.

Problematika různojazyčné ekvivalence by vystoupila nepochybně velmi výrazně do popředí při práci na českém psychologickém slovníku, ať výkladovém či terminologickém; ten i onen by se neobešel bez cizojazyčných ekvivalentů svých hesel. Úkol, kterého by se podjali autoři takového slovníku, by byl málo záviděníhodný. Vždyť v mnoha případech by musili převzít také úlohu navrhovatelů českého znění různých hesel, úlohu, na kterou původně zdaleka neaspirovali. Ukázala to již práce na počáteční verzi psychologického terminologického slovníku česko-francouzského (Kolaříková, 1976–1981); bylo nezbytné přímo navrhnout české znění některých hesel, protože nebylo nasnadě převzít je odněkud.

Je zřejmé, že zdrojem psychologického terminologického hesláře v okruhu toho či onoho jazyka může být zejména excerpování odborných prací, publikovaných tímto jazykem. Bylo by jistě optimální, kdyby české termíny bylo vždy možné čerpat přímo z psychologické praxe, ať výzkumné či jiné. Po příslušné kritické úvaze a případných korekcích by byly zařazovány do terminologického hesláře.

K úspěchu této cesty by přispěl zejména případ, že naši publikující psychologové by pracovali s okruhem termínů tak širokým, jak je žádoucí právě vzhledem k úkolu vypracovat heslář terminologického slovníku. Skutečnost však ukazuje, že sotva je tomu tak; frekventované termíny představují jenom část všech těch, které by tu přicházely v úvahu. Je tomu bohu-

žel, jak jsme shora konstatovali, často spíše naopak; autor hesláře se stává v mnoha případech také autorem českého znění těch hesel, u kterých se nemůže opřít o nějaký úzus. Např. o tom, zda francouzský termín *durée* vide má být přeložen jako nevyplněný čas, prázdný interval, nevyplněný interval či jinak, by měli primárně rozhodnout experimentální psychologové. Jiným příkladem je *fixation prolongée*, kde můžeme váhat mezi českými ekvivalenty dlouhodobá *fixace*, prodloužená *fixace* a případně i jinými. Otázkou je, jak přeložit francouzský termín *apprentissage distribué*; z různých textů je patrné, že se jím rozumí jednak učení proložené intervaly jiné činnosti, jednak učení látky po částech. Nejde-li tedy v obou případech o totéž, měli bychom snad mít pro tento francouzský termín dva české ekvivalenty. A budeme překládat francouzské *ré-apprentissage* jako znovuučení či jako nové učení? Budeme pro anglické *expectancy* v kontextu teorií učení volit český překlad očekávání, který není tvaroslovně příliš výhodný, nebo užijeme zčeštěného *expektance*? Podobných otázek bychom mohli položit velmi mnoho; získání odpovědí by vyžadovalo kritickou úvahu, široký přehled, konfrontaci zřetelů a v souvislosti s tím především dobrou spolupráci našich psychologů.

VÝHLEDY ŘEŠENÍ TERMINOLOGICKÝCH OTÁZEK

Zabývali jsme se v této studii sice jen několika tématy z bohaté nabídky terminologické problematiky současné psychologie, ale přesto bychom chtěli naznačit z obecnějšího hlediska možnosti řešení otázek tohoto druhu.

Základním předpokladem takového řešení je nepochybně pojetí dotyčné problematiky jako úkolu, na který je třeba výslovně se orientovat. Všestran-

ný rozvoj psychologických věd je ovšem předpokladem ještě základnějším, totiž výchozím; tento rozvoj však sám o sobě vede jen ke zmnožení terminologické problematiky, ne k jejímu řešení.

Konkretizace těchto pracovních snah by nejspíše měla nabýt podoby práce na českém (resp. slovenském) psychologickém slovníku. Otázku, zda je v současné době naléhavější potřeba slovníku výkladového či terminologického, nemíníme zodpovídat; oba aspekty, výkladový i terminologický, se ostatně navzájem tak podmiňují a doplňují, že právě souběžná práce na obou slovnících by mohla být vysoce efektivní. Určitým východiskem v počáteční fázi vypracovávání terminologického slovníku, a ovšem i výkladového, by mohl být heslář, který byl shromažďován v šedesátých a sedmdesátých letech pod vedením člena korespondenta V. Chmelaře a který je deponován v Psychologické laboratoři ČSAV v Brně.

V úvodu jsme se již zmínili o okolnosti, že hlavní výbor Československé psychologické společnosti při ČSAV zřídil před časem komisi pro otázky psychologické terminologie. V jejích silách ovšem je a bude tyto otázky spíše registrovat, klasifikovat a navrhopvat způsoby přístupů k nim, než řešit je ve vlastním smyslu a v jejich plném rozsahu. K určitým výsledkům tu může vést spolupráce uvedené komise se sekce ČSPS. Ale řešení otázek psychologické terminologie má v zásadě povahu odborného pracovního úkolu, který přesahuje kompetenci a pracovní možnosti komise a který by měl být začleněn do dlouhodobých programů psychologických věd.

Naskýtá se samozřejmě otázka institucionální stránky takového řešení. Úkol vypracovat český (resp. slovenský) slovník odborných psychologických termínů s cizojazyčnými ekvivalenty a úkol vypracovat slovník výkladový (jehož hesla by byla rovněž opa-

třena cizojazyčnými ekvivalenty) by musil mít odpovídající vedení, potřebný počet stálých pracovníků kromě těch, kteří by se ho účastnili jen partiálně či krátkodobě, a pravděpodobně i jedno konkrétní pracoviště jako trvalou organizační základnu; vhodné by bylo samozřejmě zejména pracoviště akademické nebo vysokoškolské.

Je nyní zřejmé, že naše studie sledovala dvojí záměr: zamyšlení nad třemi tématy z okruhu problematiky odborné psychologické terminologie a podnícení diskuse o otázkách tohoto rázu. Pro tuto diskusi se nabízí řada dalších témat; ve svém závěru by však měla vést ke konstruktivním a tedy i realizovatelným návrhům řešení terminologických otázek v podmínkách naší psychologie. Východiskem takových návrhů by ovšem měla být mnohostrannost aspektů; diskuse může být tím efektivnější, čím více psychologů z různých pracovních úseků se do ní zapojí.

L I E R A T U R A

- Arnold, W., Eysenck, H. J., Meili, R.: *Lexikon der Psychologie*, 2. Band, hesla „Interaktion“ a „Interaktion, soziale“, Freiburg, Herder, 1973.
- Brunner, A.: *Eingeschaften und Typen als grundlegende Ansätze von Persönlichkeitstheorien*, in: *Die Psychologie des 20. Jahrhunderts*, Zürich, Kindler, 1977, 499–544.
- Dorsch, F.: *Psychologisches Wörterbuch*, 8. Aufl., heslo „Interaktion“, Hamburg, Meiner, 1970.
- Drever, J.: *A Dictionary of Psychology* (revised by H. Wallerstein), Aylesbury, Bucks, Watson and Viney, 1973, heslo „interactionism“.
- Duijker, C. J., Rijswijk, M. J. (ed.): *Dreisprachiges psychologisches Wörterbuch*, Band 3: deutsch-englisch-französisch, Bern, Huber, 1975.
- Endler, N. S., Magnusson, D. (ed.): *Interactional psychology and personality*. New York, Wiley, 1976.
- Herrmann, Th.: *Persönlichkeitsmerkmale, Bestimmung und Verwendung in der psychologischen Wissenschaft*. Stuttgart, Kohlhammer 1973.

- Herrmann, Th.: Lehrbuch der empirischen Persönlichkeitsforschung. Hogrefe, Göttingen 1976, 3. Aufl.
- Hull, C. L.: Principles of behavior. New York, Appleton-Century, 1943.
- Jüttemann, G.: Was nützen uns Eigenschaftskonstrukte? Psychologische Rundschau, XXIII, 1972, 2, 91-114.
- Klages, L.: Die Sprache als Quell der Seelenkunde, Zürich, 1948.
- Kolaříková, O.: Česko-francouzský psychologický slovník, oddíly A-D, E-CH, I-L, M-O, P-Q, R-Š, T-Ž. Zprávy Psychologické laboratoře ČSAV v Brně, 1976, 21-22, 1977, 2-3, 1977, 4-5, 1979, 1-2, 1979, 5-6, 1981, 1, 1981, 6.
- Kolaříková, O.: Některé problémy a perspektivy výzkumu vlastností osobnosti. Československá psychologie, XXI, 1977, 3, 21-31.
- Kolaříková, O.: První výsledky výzkumné konfrontace nedefinované a definované formy osobnostních vlastností. Československá psychologie XXIV, 1980, 3, 244-257.
- Kovalev, A. G.: Psychologija ličnosti. Moskva, Prosvěšćenije, 1965.
- Kreppner, K.: Eine empirische Untersuchung über den Gebrauch von persönlichkeitsbeschreibenden Adjektiven, Technische Hochschule Darmstadt, 1969 (Diss.).
- Lersch, Ph.: Aufbau der Person. Berlin-Heidelberg, Springer (11. Aufl.), 1970.
- Levandovskij, N. G.: O strukture charakteru. Voprosy psichologii, 1970, 3, 51-61.
- Lorge, I.: Personality traits by fiat. The Journal of Educational Psychology, 26, 1935, 141-155.
- Meili, R.: Deskriptive und erklärende Persönlichkeitseigenschaften. Zeitschrift f. exp. u. angew. Psychologie, 18, 1971, 4, 621-628.
- Merlin, V. S.: Vzájmoúnošenie tipičnych i individuálnych osobnostej temperamenta. Voprosy psichologii, 1970, 1, 21-27.
- Mikšík, O. a kol.: Interakční koncepce osobnosti. Československá psychologie, XXIV, 1980, 1, 1-30.
- Montmollin, G. de: La notion d'interaction et les théories de la personnalité. In: Les modèles de la personnalité en psychologie, Paris, Presses universitaires de France, 1965, 5-37.
- Norakidze, V. G.: Tipy charakteru i fiksirovannaja ustanovka. Tbilisi, Mecnijereba 1966.
- Slama-Cazacu, T.: Problèmes de la terminologie psychologique. Revue roumaine des sciences sociales, série de psychologie, 13, 1969, 62-75.
- Švancara, J.: Aktuální otázky psychologické terminologie. Brno, UJEP, fakulta filozofická, 1975.
- Thomae, H.: Das Individuum und seine Welt (Eine Persönlichkeitstheorie), Göttingen, Hogrefe, 1968.
- Wellek, A.: Die Polarität im Aufbau des Charakters (System der konkreten Charakterkunde). 3. Aufl., Bern, Francke 1966.